

УДК 027.54 (477):025

Вікторія ВОВЧЕНКО,

ст. викладач Київського економічного інституту менеджменту

**Архівна спадщина і бібліотека
Миколи Васильовича Левитського (1859–1936)
як джерело з історії українського просвітницького руху
кінця XIX – 20-х років XX ст.**

Розглядається склад і зміст особового архівного фонду М. В. Левитського, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, подається документальна структура фонду, виокремлюється шість комплексів документів: документи біографічного характеру, матеріали кооперативно-громадської діяльності, творчі рукописи, листування, матеріали інших осіб, фотодокументи. Архівні джерела характеризують М. В. Левитського як просвітника, політичного діяча, мецената, фондоутворювача та власника унікального архіву, дослідника історико-культурних старожитностей, що дає змогу стверджувати про багатогранність його інтересів, ставить його на один щабель із найосвіченішими діячами кінця XIX ст., які відрізнялися широтою загальнокультурних, наукових, гуманітарних інтересів незалежно від фаху та роду занять.

К л ю ч о в і с л о в а: архів, М. В. Левитський, кооперативний рух, просвітницький рух в Україні, архівні джерела, Українська народна республіка.

Архівна спадщина М. В. Левитського, видатного українського кооператора, публіциста, державного та громадського діяча у переважній більшості сконцентрована в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 327)¹. Його науковий опис був здійснений у 80-х роках XX ст. Т. І. Воронковою, науковим співробітником відділу рукописів тоді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР². Принципи систематизації архівних документів спираліся на основні методичні підходи – за видами і групами документів відповідно до напрямів його діяльності як публіциста і літератора, громадського і культурного діяча, а також за складом документів.

Види документів склалися з біографічних документів, документів творчої та наукової діяльності, мемуарних документів, листування, господарчих, особистих документів тощо. Групи склалися з тематично споріднених документів, що відображали певні напрями діяльності цієї непересічної особи,

насамперед, його внесок у кооперативний рух в Україні, передусім, у сільськогосподарську та споживчу кооперацію. Принципи систематизації або групування передбачали обізнаність із основними напрямками діяльності в науковій, службовій та громадській діяльності, а також реконструкції прямих та можливих зв'язків фондоутворювача із суспільством. Археографічний опис архіву дозволив залучити його в науковий обіг, коли спадщина вченого та діяча стає доступною для дослідження фахівців.

Однак, і сьогодні архів М. В. Левитського як джерело кооперативного, літературного та національно-культурного руху того часу майже не вивчений. Зведена бібліографія персоналій, підготовлена до його 70-річчя О. Савичем у 1928 р., є єдиним до сьогодні бібліографічним джерелом про діяльність М. В. Левитського та його кооперативні праці, оскільки підготовка проводилася Київським кооперативним інститутом ім. В. Я. Чубаря³.

У значній кількості загальних праць з історії кооперації він згадується побіжно як засновник артільного руху, розглядаються його кооперативні ідеї та

¹ Левитский Н. В. // Новый энциклопедический словарь. Петроград, 1915. – Т. 24. – С. 202; Енциклопедія українознавства. – К., 1996. – Т. 4. – С. 1264.

² Воронкова Т. І. Левитський Миколай Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 303–311.

³ Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському Кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – К., 1928. – Вип. 4.

діяльність. Перший період вивчення його ідей пов'язаний із періодом 1910–20-х років, коли активно обговорювалися питання двох шляхів кооперації, викликані працями М. І. Туган-Барановського «Социальные основы кооперации» (перевидано – М.: Экономика, 1989) та В. Тотоміанца «Происхождение, формы с/х кооперации и отношение к ней социалистов» (СПб., 1907).

Серед таких дослідників праці у галузі історії кооперації А. Меркулова, П. Пожарського, С. Бородавського, П. Височанського, І. Вітановича. У 60-х роках вийшла праця Л. Морозова. У працях 90-х років ХХ ст., у зв'язку з відсутністю спеціальних праць, написаних на нових джерелах, повторюється вже відома інформація, опублікована в 20-х роках, зокрема, М. Алімана, С. Бабенко, С. Гелея та інших⁴. Однак, у цих працях його архівна спадщина не згадувалася і не використовувалася у необхідних для розкриття його особистості обсягах. В оцінці його наукової та творчої спадщини, на тлі загальновідомої багаторічної кооперативної праці у галузі артільного руху, створенні сільськогосподарчих артілей і кооперації, бібліофільські, історико-філологічні грані його діяльності, а також період роботи в УНР залишалися нивисвітленими. Адже архівні джерела висвітлюють М. В. Левитського як просвітника, політичного діяча, колекціонера книжок і рукописів, фондоутворювача та власника унікального архіву, дослідника історико-культурних книжкових пам'яток, ставить його на один щабель із найосвіченішими представниками кінця ХІХ ст.

М. В. Левитський народився у с. Хмільна (тепер Канівський район Черкаської області) у родині священика. У 1879–1880 рр. він навчався на медичному факультеті Московського університету, звідки був виключений за участь у студентських заколотах. У 1885 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету. Після цього працював секретарем повітового земства в Олександрівську (нині Запоріжжя), займався адвокатською практикою, співробітничав у газеті «Єлисаветградський вестник». Пропагував серед селян ідею спільної обробки землі. Він закладав перші в Україні (і в Східній Європі) хліборобські артілі по селах та виробничі між ремісниками по містах. З 1894 по 1898 рр. він очолював широкомасштабний рух по організації 125 сільськогосподарчих артілей у Херсонській губернії, в яких гуртувалося понад 3000 селян, однак вони невдовзі розпалися. З

⁴ Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996; Історія кооперативного руху. – Львів, 1995; Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль; Стрий, 1994; Українські кооператори (історичні нариси) / Під ред. С. Д. Гелея. – Львів: Вид-во Львів. комерційної академії, 1999. – Львів, 1999. – Кн. 1.

1896 р. він був головним представником від кооперації Росії та України за кордоном, брав участь у міжнародних кооперативних з'їздах – у Парижі у 1896 р., Кремоні у 1907 р., Гамбурзі у 1910 р., Стокгольмі у 1927 р., а також у регіональних і всесоюзних з'їздах кооперації.

Наприкінці ХІХ ст. М. В. Левитський здобув визнання у громадського загалу як ініціатор і організатор товариств «Потребительские артели», а згодом – один із засновників Товариства сприяння артільній справі та його журналу «Артельное дело» (1906–1920). Він був членом Центральної Ради і директором відділу Державного майна в Міністерстві земельних справ УНР у 1917–1918 рр., брав участь у заснуванні Українбанку у 1917 р., Дніпросоюзу у 1917–1918 рр., постійним членом Ревізійної Ради Кооперативних центральних рад. М. В. Левитський помер у Києві у 1936 р.⁵

Покоління освічених людей, інтелігенції кінця ХХ – поч. ХХ ст. відрізнялося високим ступенем суспільної свідомості, яка базувалася на широкій освіті і зростала на ґрунті загальнореволюційного та опозиційного царському уряду. Прогресивна інтелігенція того часу захоплювалася літературною працею, просвітницькою діяльністю, брала участь у національно-культурному русі, громадській діяльності. Архіви кооператорів, в тому числі Миколи Петровича Балліна, Володимира Фастовича Левитського (однофамілець Миколи Левитського), Костя Мацієвича та інших – схожі за складом і змістом. Вони містять значні матеріали з розвитку економіки, кооперації, а поруч із тим – численні літературні публіцистичні праці, літературні твори, значне листування з видатними культурними діячами того часу.

Неоднозначні погляди М. В. Левитського у 80–90-х роках ХІХ ст. були близькими до ідей ліберальних народників. Він висунув численні проекти про ремісничі, споживчі, кредитні та ін. артілі, в яких апелював до уряду, нехтуючи марксистські політекономічні теорії. Не всі його кооперативні програми були вдалими, так, зокрема, проекти зі створення артілей не виявилися життєздатними в конкретних економічних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Порівняно більший успіх мала діяльність М. В. Левитського з організації виробничих, споживчих артілей у містах серед ремісників і майстрів. Однак важливим для дослідників є враховувати історичні обставини становлення поглядів М. В. Левитського та труднощі їхнього втілення в Російській імперії, протидію його ідеям не лише з боку царського уряду, а й з боку тогочасних політичних течій, зокрема, марксизму (марксиста досить гостро гальмували його проекти як ліберально-

⁵ Харківське історико-філологічне товариство // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 1009.

народницькі). Разом з тим, його ідеї вплинули на світогляд таких українських письменників та просвітницьких діячів, як І. Франко, О. Пчілка, І. Карпенко-Карий (Тобілевич), В. Доманицький, С. Єфремов. Його ідеями захоплювалися відомі російські письменники (Л. Толстой, М. Горький та інші), видатні громадські і культурні діячі епохи кінця XIX – першої третини XX ст.

Заслуги М. В. Левитського визначні й тому, що він знаходився біля витоків організації у Києві Всеукраїнського центрального кооперативного музею, який (після переміщення Музею з Харкова) створювався як наукова база для вивчення історії кооперативного руху в Україні. На противагу більшості інших громадсько-політичним діячам, досягнення М. В. Левитського у розробці кооперативного будівництва в Україні дуже високо цінували його сучасники, в тому числі і за кордоном. Йому були присвячені статті у фахових виданнях, енциклопедіях⁶; уся кооперативна та культурно-наукова громада широко святкувала ювілеї «артельного батька», зокрема, завдяки ініціативі Всеукраїнського центрального кооперативного музею була створена комісія з нагоди святкування 50-річчя його діяльності у 1928 р.

Ще у молоді роки М. В. Левитський почав збирати рідкісні книжки та документи, його захоплення старожитними пам'ятками розпочалося ще у студентські роки у Харківському університеті, де викладали прогресивні вчені, які сформували, очолювали донині всесвітньо відомі наукові школи, течії тощо.

Молодий М. В. Левитський потрапив до кола молодих дослідників – спадкоємців українських наукових традицій, серед яких були різні фахівці: історики, філологи, правники, медики, географи та представники інших наукових галузей, що сприяло його різносторонньому розвитку. Так, будучи студентом юридичного факультету Харківського університету, М. В. Левитський відвідував засідання Харківського історико-філологічного товариства, яке займалося дослідженням у царині історії, археології та етнографії Слобідської та Лівобережної України, української філології, охороною пам'яток культури⁷. Товариство очолював видатний професор університету, філолог Олександр Опанасович Потебня, основоположник психологічного напрямку в українському мовознавстві, який багато зробив у галузі порівняльно-історичної граматики, слов'янської граматики і мав великий вплив на студентів⁸.

⁶ Левитский Н. В. // Новый энциклопедический словарь. Петроград, 1915. – Т. 24. – С. 202; Энциклопедия українознавства. – К., 1996. – Т. 4. – С. 1264.

⁷ Харківське історико-філологічне товариство // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 1009.

⁸ Потебня Олександр Опанасович // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 614.

Власне тому М. В. Левитський захопився старовиною та проводив пошуки старовинних книжок, документів, рукописів, «рився» у церковних архівах, скринях, на горищах, коморах⁹.

У результаті ретельних пошуків М. В. Левитським було знайдено чимало цінних і рідкісних пам'яток, зокрема, стародруки: львівське видання, вірогідно, богослужбового змісту кінця XVI ст., Євангеліє, видане у першій половині XVII ст. у Бухаресті молдавською мовою, але кириличним шрифтом, а також цінне видання Требника Петра Могили 1646 р. Ці рідкісні примірники друкарського мистецтва були ним подаровані Товариству у 1883 р. або 1884 р. через професора Потебню, й одне із засідань Товариства було присвячене саме цим дарам, про які О. Потебня виступив з доповіддю¹⁰. Майже через 40 років, у 1924 р. М. В. Левитський, перебуваючи у Харкові, поцікавився долею цих видань і знайшов їх в архіві університету, де вони зберігалися у спеціальних виставкових шкляних столиках¹¹.

У 20-х роках ці раритети надійшли у Харківський центральний історичний архів¹². Отже, в історії формування власної бібліотеки та архіву М. В. Левитського харківський період навчання в університеті мав велике значення. Його бібліотека (поряд з актуальною фаховою літературою з історії права, політекономії, історії, філології) містила також цінну антикварно-колекційну частину – українські, російські стародруки, рукописні богослужбові книги, рукописні збірники літературно-побутового змісту, історичні матеріали, актові документи тощо.

Серед них – вітчизняні друки епохи царювань Петра I і Катерини II, у тому числі рукописний автограф князя Григорія Потьомкіна – його звернення до запорозького козацтва напередодні очаківської війни проти турків, рукописний староукраїнський молитовник приблизно XVII – початку XVIII ст.; записки запорожця, де містилися фрагменти різноманітного змісту: витяги, заклинання проти хвороб криптограмами тощо¹³. Хоча, безумовно, це були аматорські захоплення історією, археологією, етнографією, історією літератури, але саме у цей період М. В. Левитський сформувався як український просвітник. На жаль, ці рідкісні рукописні матеріали та стародруки, швидче за все, загинули у Єлисаветграді, викрадені, разом із архівом і бібліотекою у 1922 р., яка містила близько 2 тис. томів, хоча реального дослідження долі цих документів науковцями не проводилося¹⁴. Відомо лише те, що частина архіву до 1922 р. зберігалася тут.

⁹ ІР НБУВ, ф. 327, № 549, арк. 6.

¹⁰ Там само, арк. 6–7.

¹¹ Там само, арк. 7.

¹² Там само, ф. 327, № 603.

¹³ Там само, № 549, арк. 8.

¹⁴ Там само, ф. 327, № 549, арк. 8.

Цю власну архівну і бібліотечну збірку М. В. Левитський планував передати Всеукраїнській академії наук для «громадського використання» і спробував офіційно розшукати її¹⁵, але за браком відомостей у документах конкретно не встановлено чим остаточно завершилася ця справа. Безумовно, цінна фактографічна інформація щодо складу та характеру книжково-рукописної збірки М. В. Левитського зафіксована у його автобіографічних документах – «Матеріали до автобіографії» [20–30 роки ХХ ст.] (ф. 327, № 548), «До спогадів про мої зустрічі, зносини та відносини» [1927], (ф. 327, № 549), «До матеріалів по автобіографії» [30-ті роки ХХ ст.] (ф. 327, № 554) тощо.

М. В. Левитський згадує і про трагічну долю інших бібліотек, зокрема, великої та цінної бібліотеки Русінових (до якої долучилася і збірка М. І. Туган-Барановського після його одруження з О. Ф. Русіною) у Позниках¹⁶.

Архів і бібліотека М. В. Левитського були цінним зібранням, яке містило архівні та книжково-бібліографічні матеріали, пов'язані переважно з кооперативною діяльністю власника. Матеріали були розподілені за систематичною ознакою і віддзеркалювали різні періоди та напрями його діяльності. Так, збираючи статистичні дані 1896 р., в результаті числених поїздок по селах, у його архіві та бібліотеці водночас відклався значний за обсягом істотний етнографічний матеріал¹⁷.

Доля його унікальної збірки кореспонденції, що відображала історію вітчизняної і міжнародної сільськогосподарчих артілей і кооперації, сьогодні невідома. Листування із зарубіжними кооператорами набуло надзвичайного розмаху після міжнародного кооперативного конгресу 1896 р. у Парижі. Мережа кореспондентів-кооператорів охоплювала не тільки країни Західної Європи, але й поширювалася на Сполучені Штати Америки, Південну Америку, Канаду, Каліфорнію і країни Азії, Сирію, Єгипет, Алжир, Австралію¹⁸.

В архіві також зберігалися друковані та рукописні матеріали щодо історії трудових хліборобських, кустарних, ремісничих артілей і кооперацій, праці та публікації кооперативних з'їздів, міжнародних конгресів. Крім того, була багата бібліотека публікацій із кооперації, статистичні відомості про артілі Херсонської губернії, статті; відклалися матеріали з українського та російського фольклору та етнографії; історико-археологічну цінність представляли стародруки та рукописи ХVIII – початку ХІХ ст., а також література загального змісту, яку М. В. Левитський збирав усе життя.

Серед інших втрачених матеріалів у М. В. Левитського була добірна колекція фотографій – до 100 світлин, яка включала великий альбом фотокарток кооперативних діячів, рідкісні фотознімки кооперативних з'їздів, трудових артілей. Так, зокрема втрачена групова фотографія делегатів Міжнародного кооперативного конгресу 1910 р. у Гамбурзі¹⁹, або фотографія з представниками Смоленського студентського земляцтва у Москві, а також фотографія з учасниками загального студентського економічно-кооперативного з'їзду у Санкт-Петербурзі у 1907–1908 рр.²⁰, гуртка студентів Ніжинського ліцею кінця 90-х років ХІХ ст.²¹

У збірці М. В. Левитського були тогочасні публікації з дарчими написами авторів. Наприклад, унаслідок зустрічей та дружніх і професійних стосунків з видатними діячами науки і культури, які дарували йому друки власних праць, залишилася публікація з дарчим написом І. І. Дитятини, професора історії руського права у Харківському університеті, у період навчання там М. В. Левитського у 1881–1885 рр.²²

У 1934 р. архівні матеріали М. В. Левитського відклалися в Музеї визнаних діячів України та у Всеукраїнському центральному кооперативному музеї у Києві. Однак, уже після того, як обидва музеї були ліквідовані, М. В. Левитський подарував архів та уповноважив бібліотеку зібрати усе з тих музеїв. Крім того, він ще додатково передав матеріали. М. В. Левитський звернувся до Всенародної бібліотеки України при ВУАН із проханням зосередити їх в один відділ, для оптимального використання; ще одне побажання фондоутворювача полягало у тому, щоб матеріали були розподілені залежно від змісту на відділи: а) економіка; б) кооперація: 1 – колгоспна справа, 2 – промкооперація, 3 – споживкооперація, 4 – кредиткооперація; в) історія; г) загально-громадські справи; д) белетристика; е) поетичні твори; ж) музичні твори і т. д. ; з) фотографічний матеріал²³.

Особисті архівні документи і науково-творчі рукописні матеріали М. В. Левитського спочатку належали до фонду Всеукраїнського музею, який функціонував при Київському кооперативному інституті. Однак після ліквідації в 1935 р. постановою Вукоопспілки Кооперативного музею, матеріали архіву Левитського з іншими фондами надійшли з бібліотеки Всеукраїнського науково-дослідничого інституту споживчої кооперації у відділ рукописів Бібліотеки ВУАН згідно з актом від 29 січня 1935 р.²⁴

¹⁹ Там само, арк. 9.

²⁰ Там само, арк. 22.

²¹ Там само, арк. 24.

²² Там само, № 549, арк. 3.

²³ Там само, № 606, арк. 2, 3.

²⁴ Там само, оп. 1, од. зб. 45, арк. 16.

¹⁵ Там само, № 573.

¹⁶ Там само, № 554, арк. 5.

¹⁷ Там само, № 549, арк. 9.

¹⁸ Там само, № 548, арк. 9–10.

Нині особовий архівний фонд М. В. Левитського (ф. 327) складається з таких документів: творчі матеріали (статті, нариси, листування), твори літературного характеру (вірші, оповідання, думи), біографічні матеріали (особисті документи, записні книжки, спогади), документи громадсько-кооперативної діяльності (власні статті, посвідчення, матеріали кооперативних і сільськогосподарчих з'їздів та засідань, статuti, програми, промови, доповіді), листування, ювілейні матеріали, фотографії, плакати, афіші, газети тощо²⁵.

Проте спочатку його матеріали не систематизовано містилися у значному за обсягом у I комплексному фонді відділу рукописів, згодом ці документи були вилучені і сформовані як особовий архівний фонд М. В. Левитського, який, згідно інвентарному опису, налічує 2170 од. зб.²⁶

До архівної спадщини М. В. Левитського ми вважаємо за доцільне додати деякі його листи, які зберігаються в комплексному III фонді «Листування» Інституту рукопису НБУВ.

Перша група документів є документами біографічного характеру, різні свідоцтва, в тому числі видані М. В. Левитському Міністерством земельних справ УНР про те, що він є директором Відділу Державного майна (1918), членом різних спілок – «Кавказсоюз», Вукоопспілки, ректора Смілянського кооперативного технікуму (1924), секції наукових співробітників РОБОС (1929), а також численні квитки та запрошення на різні збори, засідання, з'їзди (1918–1935). Як згадувалося, хронологічні межі документів пояснюються тим, що багато документів особистого характеру, як і колекційні, загинули під час революційних подій.

До групи біографічних матеріалів відноситься і комплекс автобіографічних документів та спогадів, написаних самим М. В. Левитським в 1919 р. – 30-х роках, які пов'язані з історією артільної справи та ролі М. В. Левитського як її засновника в Україні, його зустрічей із різними діячами цього руху, а також із діячами культури, участь у громадянській війні на Північному Кавказі тощо.

Значна частина біографічної частини архіву містить матеріали про М. В. Левитського, зокрема, підготовлені до його 70-річного ювілею. Серед них статті О. П. Савича (бібліографія), Коцаря, Литвиненка, а також спогади О. Г. Амчиславської, П. Дворецької, М. П. Кириченко, В. Краснова, Й. Маєвського, В. О. Нікітіна, Г. Омельчанка, А. Фаресова, Я. Фільгуса, Є. Х. Чикаленка та інших.

²⁵ Левитський Миколай Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 303–311.

²⁶ ІР НБУВ, ф. 327, № 1–2170.

Важливим біографічним джерелом є матеріали ювілейних засідань, присвячених М. В. Левитському, зокрема, щодо святкування його 40, 45, 50-річних ювілеїв громадсько-кооперативної діяльності, зокрема, протоколи засідань, вітальні листи, телеграми тощо.

Ця група джерел дозволяє встановити в умовах відсутності попередніх документів основні віхи життя М. В. Левитського, реконструювати його біографію.

Другою великою групою джерел є матеріали кооперативно-громадської діяльності, зокрема, які висвітлюють досвід херсонських землеробних артілей; низку доповідей, у тому числі в Імператорському Вільному економічному товаристві (1898), на міжнародних з'їздах кооператорів, зокрема у Парижі (1896), Всеросійському з'їзді кооператорів у Києві (1913) тощо, документи стосовно кооперативного руху в Росії (створення статутів різних артілей, товариств).

Його державна діяльність віддзеркалена у групі документів, які представлені проектами законів, що опрацьовувалися в 1918 р., інших правових та нормативних актів, передусім, проекті Конституції УНР (1918), Законі про шлюб та розлучення, народження та смерть (1918), кредитної кооперації тощо.

Великий комплекс документів щодо кооперативної діяльності представлений численими матеріалами щодо Всеукраїнського кооперативного банку (1918–1923), діяльності Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації (планово-звітної документації, постанов, доповідей тощо) (1926–1929), матеріалами XII конгресу Міжнародної кооперації асоціації у Стокгольмі (1927), Всеросійського союзу промислової кооперації (доповіді, листи, резолюції з'їздів тощо) (1927–1930), Всеукраїнської спілки кооперативно-промислових товариств рибалок, матеріалів діяльності Ради Українського сільськогосподарського банку (планово-звітна документація, доповіді), Всеукраїнського кооперативного лісового союзу та багато ін.

Третя група документів представлена науковими та творчими матеріалами М. В. Левитського, який багато і плідно працював як учений та літератор.

Серед цих матеріалів можна виокремити комплекс наукових праць з історії кооперації, де розкриваються засади та історія її зародження, різні течії (залишилося декілька ґрунтованих праць у цій сфері), а також конкретно щодо сільськогосподарських артілей у Херсонській губернії, кредитних кооперацій, квартирних артілей, а також хліборобських спілок і важливим питанням організації артілей різного характеру.

Інший цікавий комплекс – літературні твори М. В. Левитського, який також був знаним письмен-

ником і поетом. Хоча він і не ввійшов до плеяди видатних літературних діячів, цей масив творів дає можливість оцінити літературний дар М. В. Левитського. Серед них – ранні твори – оповідання «Своя хата» (1887), «Сон перед Різдом» (1887), «Заочне рішення» (1888), «Юдифь» (1889), «Тяжкий гріх» (1904), «Сон Івана Гармошкина» (1904–1905) і др. Значна кількість його віршів присвячена Україні, рідному краю, він пробував свої сили у гімнографічному жанрі, прославляючи кооперативний рух, його діячів, діячів української культури («послання» до різних «братів» та «друзів», думи, марші, ліричні поезії). Багато творів присвячено українському козацтву, театру, балету.

У цю групу джерел увійшли і матеріали, які збирав М. В. Левитський – до історії літератури та громадських настроїв на Україні, молитви за рідний край, матеріали до історії культури України тощо. Він був театралом, відвідував концерти, зустрічі, вечори, тому в його архіві наявні програми, афіші, плакати цих подій, зокрема, афіші Українського театру М. К. Садовського, про виставу, присвячену 40-літньому ювілею М. В. Левитського, концерту кобзаря Гороцвіта, колективу артистів імені М. В. Левитського (1927) тощо.

Ця група джерел має важливе значення для осмислення особистості М. В. Левитського як українського національного діяча, який прагнув висловити свою любов до України та її людей, її історії та культури, співчуття її долі.

Окрема група документів – газети та журнали, де друкувалися праці М. В. Левитського. Їхна комплексність дозволяє вивчати внесок автора в кооперативний рух на базі опублікованих творів.

Четверта група – листування. Воно репрезентоване офіційною частною – листами від різних союзів та кооперацій (20-ті роки), ради Народного міністерства земельних справ (1918), Всеукраїнського центрального кооперативного музею (1928–1929), Київського кооперативного інституту (1926–1929), Київського кооперативного технікуму, Сільськогосподарського наукового комітету України (1927), Товариства економістів при Українській академії наук (1926–1927), числених спілок, у тому числі літературних, Українського музично-драматичного товариства, Українського народного університету (1918), Українського народного хору ім. Стеценка тощо.

П'яту групу репрезентують матеріали інших осіб: це, як правило статті і повідомлення, огляди різних осіб із питань сільського господарства, кооперації, трудових артілей, кустарної промисловості, в тому числі і жіночого промислу.

Важливим є наявність у цій групі документів біографій діячів кооперації, передусім, О. О. Андрієвського, Т. І. Філіппова, О. Я. Конинського, Г. А. Залубов-

ського, А. Г. Терниченка та інших, написаних різними авторами і зібраних М. В. Левитським, ймовірно, для написання праць з історії кооперативного руху.

Значне за обсягом особисте листування показує нам соціальну позицію М. В. Левитського, а також його особисті зв'язки з різними просвітницькими колами, окремими видатними діячами, родиною.

Серед адресатів – учені, державні діячі, артисти, письменники: Г. Я. Бернштейн, М. В. Биков, М. Г. Брянський, А. К. Воробйова, О. М. Горький, М. В. Журко, Д. К. Заболотний, М. К. Заньковецька, О. Ф. Керенський, В. І. Ковалевський, Г. Косак, К. П. Новицький, В. М. Перетц, Х. Г. Раковський, К. М. Скаржинська, В. С. Стефанік, В. Я. Чубар та інші.

Кореспондентами М. В. Левитського були також не лише діячі кооперативного руху, а й письменники, громадські діячі, вчені, зокрема, В. М. Альбов, О. Г. Амчиславська, К. Р. Анищенко, М. О. Бачинський, М. П. Василенко, Н. Я. Горова, С. О. Єфремов, М. К. Заньковецька, М. П. Кириченко, Ф. П. Коломієць, В. В. Краснов, В. В. Сімоновський, К. М. Скаржинська, І. Шиманович, М. П. Якубенко та багато ін.

На жаль, усе знане і важливе листування щодо організації кооперації, участі у різних засіданнях та міжнародних форумах, як згадувалося, було втрачено.

Шоста група – фотодокументи, серед котрих є і групові, що мають важливу іконографічну цінність, зокрема, артільників і кооперативних курсів, співробітників газети «Червоний шлях» (1930) та ін.

Серед фотознімків є видатні постаті українського руху: Х. О. Алчевська, родина Анчушиних, М. П. Баллін із сином Борисом, К. К. Бельська, А. О. Бондаренко, Г. Гейден, Н. Дорошенко, Д. Н. Дриль, І. Карпенко-Карий, В. С. Козлов, група: Рильський, Беренштам, Панченко, Познанський; Н. І. Харченко, С. Ященко, а також фотоальбоми М. В. Левитського та студентів ВНЗ Харкова, фото будинків, де мешкав М. В. Левитський у Харкові. Окрему групу складають фоторепродукції та літографії окремих осіб, що збирав М. В. Левитський, досліджуючи історію кооперативного руху в Росії та Україні, а також для популяризаторської діяльності у галузі української культури, зокрема, серед них – Шарля Фурьє, І. Франка, О. С. Афанасьєва-Чужинського, О. М. Бодяньського, Л. І. Глібова, Є. П. Гребінки, В. М. Доманицького, П. Г. Житецького, І. П. Котляревського, М. В. Лисенка, О. О. Потєбні, І. Я. Рудченка, В. І. Самійленко, М. П. Старицького, О. П. Стороженка, П. П. Чубинського та ін.

Отже, дослідження значного за обсягом архіву дає уявлення про особистість М. В. Левитського не лише як кооперативного діяча, а й як просвітника, державного, політичного, громадського діяча, а також є джерелом з історії національної культури, соціально-політичних рухів у кінці XIX – 20-х роках XX ст.